

48. *Хмарський В. М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи / В. М. Хмарський // Зап. наук.-дослідн. лабораторії історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 5. – С. 252–256.

49. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.

50. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 225.

51. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 473, оп. 1, спр. 20.

52. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 56.

53. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 253.

54. *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК: 94 (477) «1840 / 1894»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ ДРАГОМАНОВИХ

У статті йдеться про виховання дітей у родині Драгоманових, його загальні риси та індивідуальні особливості.

Ключові слова: сім'я Драгоманових, виховання, педагогічні прийоми.

В статье речь идет о воспитании детей в семье Драгоманових, его общих чертах и индивидуальных особенностях.

Ключевые слова: семья Драгомановых, воспитание, педагогические приёмы.

The article is devoted to particularities of upbringing in Dragomanov's family, descovering of mass and individual features

The words: Dragomanovs family, upbringing, pedagogical methods.

Немає необхідності доводити, що у первинній соціалізації людини надзвичайно велику роль відіграє домашнє виховання, іншими словами – сімейна педагогіка. Під *сімейною педагогікою* розуміється сукупність виховних дій батьків, які спрямовані на формування особистості дитини, сприйняття нею понять про моральність і культуру поведінки, на створення умов для інтелектуального зростання, набуття практичних навичок тощо.

Доцільність цієї статті обґрунтовується кількома моментами. Диспропорція у висвітленні публічного та приватного життя М. Драгоманова породжує парадоксальну ситуацію: за наявності багатьох робіт, які охоплюють спектр питань – від наукової діяльності до теоретичних побудов народолобця, – приватність залишається маловивченою, що стосується й обраної теми.

Між тим питання є цікавим не лише з позиції соціальної історії – його висвітлення суттєво доповнює історичний портрет Михайла Петровича, дає змогу краще осягнути його особистість. Але унікальність випадку полягає в можливості джерел репрезентувати М. Драгоманова відразу в двох ракурсах: як об'єкт педагогічного впливу з боку батьків та як вихователя власних дітей. Іншими словами, можна простежити спадкоємність виховних традицій родини або їх відсутність.

Стан дослідження проблеми є доволі поверховим. Почасти до цієї теми зверталися О. Супрунюк [5, с. 159–163], П. Федченко [6], які в контексті формування витоків ідеології Михайла Петровича характеризували його дитячі роки та роль сімейного оточення. Дещо компенсують недостатню увагу істориків до цього питання зусилля літературознавців, зокрема Л. Горболіс, яка вивчала народно-релігійне виховання в родині Драгоманових на основі мемуарів Олени Пчілки. Але ця розвідка, під кутом зору історичного дослідження, має суттєві недоліки. Зокрема, до таких можна віднести переказування (а не інтерпретування) спогадів Ольги Петрівни, неврахування історичного контексту доби (зокрема, перенесення модерних понять на події минулого) [1, с. 117–119].

Для написання статті було залучено мемуарні джерела – «Австроруські спомини» М. Драгоманова [2], «Спогади...» Олени Пчілки (О. П. Драгоманової-Косач, сестри) [4, с. 71–123] та «Зі споминів про М. Драгоманова» Л. Драгоманової-Шишманової (старшої доньки) [3, с. 137–145]. Дані джерела видаються достатньо репрезентативними, оскільки в них подані моменти виховного процесу, а також рефлексування з цього приводу. Метою розвідки став аналіз тих аспектів сімейної педагогіки, які здобули відображення в залучених наративах (загальна педагогічна атмосфера, моральна, інтелектуально-виховна, творча, релігійна складові), а також з'ясування наявності факту родинної традиції виховання.

Михайло Драгоманов народився в 1841 р. у місті Гадяч. Своїх батьків та первинне оточення він характеризував як «... сім'ю українського походу, та таку, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою... Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, до-

силь свідомою, літературною» [2]. Це була достатньо типова ситуація для дворянських провінційних родин, які часто виступали носіями подвійної ментальності. Драгоманови не становили виключення – у побуті, для домашнього вжитку користувалися українською мовою, проте у «світі» вживали російську. Петро Якимович Драгоманов отримав гарну освіту в Петербурзі, де опанував курс юриспунденції та блискуче вивчив кілька іноземних мов [5, с. 160]. Цілком імовірно, що він міг зробити доволі пристойну кар'єру в столиці, проте обрав адвокатську практику в сонному провінційному Гадячі. Олена Пчілка писала, що батька не вабили чини та кабінети, а до бюрократичної машини він почував гостру відразу [4, с. 74].

Петро Драгоманов становив різкий контраст із місцевим дворянством, переважно малоосвіченим та відсталим, яке жило мізерними регіональними подіями та плело інтриги в дворянському зібранні. (Образ гадяцької аристократії, трансльований у споминах Ольги Петрівни та Михайла Петровича, дуже нагадує описання провінційного життя в творчості М. Гоголя та А. Чехова.) Інтелектуал Драгоманов, якого спочатку охоче, як «людину роду на Полтавщині відомого», зробили земським суддею, не виправдав сподівань загалу. Вступивши в конфлікт із місцевими лідерами (причиною стало симпатизування простолуду та спричинена цією симпатією правозахисна діяльність), він досить швидко полишив посаду, почасти з ініціативи консервативних еліт, почасти розчарувавшись у результатах власної діяльності на цій ниві. Таким чином, ніщо не заважало йому зосередити свої зусилля навколо домашнього світу [4, с. 75].

Педагогічні здібності Петра Якимовича проявилися ще до появи дітей. Об'єктом зусиль стала дружина – Єлизавета Петрівна, донька місцевого поміщика Цяцьки, яка була малоосвічена й неграмотна. Чоловік виступив у ролі справжнього «Пігмаліона»: навчив її читати та писати. Його успіхи виявилися безсумнівними: у Є. Драгоманової пробудився великий потяг до читання літератури та періодики [2]. Проте ще більше зусиль П. Драгоманов приділив вихованню власних дітей – Михайла, Івана, Варвари, Ольги, Олени та Олександра. Не маючи потягу до господарських справ, які взяла на себе дружина, він найактивнішим чином долучився до виховного процесу. З огляду на «Австро-руські спомини» та спогади Олени Пчілки вплив батька в їх житті був набагато більшим, ніж роль матері. Скоріше за все, поблажливе ставлення до Єлизавети Петрівни, яку вони називали «напівосвіченою провінційною панночкою» [4, с. 77] та «наївною україночкою» [2], сформувалося в світлі її дисгармонії з освіченим Петром Якимовичем.

Діти виховувалися без гувернанток, безпосередньо Є. Драгомановою та няньками із дворової челяді. Завдяки цьому батьки не уяв-

лялися як чужорідна категорія. Близькості між ними сприяло постійне проведення часу разом: зокрема колективне читання цікавої книги, підготовка до різноманітних свят, домашніх вистав, створення рукописних журналів. І Петро Якимович, і Єлизавета Петрівна не тільки заохочували дитячу активність, а й самі виявляли невіддільний інтерес до неї. Коли старші діти забажали випускати журнал, у якому планували писати різні оповідання та цікаві історії, то саме Драгоманов-батько виступив у ролі редактора. Ще одним прикладом небайдужості батьків є декламування Михайлом «Наталки-Полтавки» на різні голоси, на яке було запрошено родичів та добрих знайомих [4, с. 90].

Батьки Драгоманови не шкодували часу для дітей. Олена Пчілка згадувала, що в будь-який час вона могла звернутися до батька із запитанням. Навіть якщо він чимось займався, то знаходив годинку для бесіди із донькою [4, с. 90]. Таким чином, родині вдалося уникнути дефіциту спілкування між старшим та молодшим поколінням. М. Драгоманов підкреслював, що головним їх педагогічним здобутком була відсутність як такого конфлікту поколінь та систем цінностей. Основним принципом було толерантне: «Роби що хочеш, але не руш моєї душі».

Ще одна риса сімейної педагогіки Драгоманових – прагнення до всебічного розвитку дітей. Петро Якимович, знаходячись у провінційному середовищі, не тільки не деградував інтелектуально, а навпаки – випишував величезну кількість літератури та періодичних видань, навіть публікував свої прозові, віршовані та публіцистичні твори в літературних альманахах і журналах («Северная звезда», «Гирланда»). Саме він заохочував дітей до читання книжок, прищеплював любов до творчості О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, які були його улюбленими авторами [4, с. 81]. Молодші Драгоманови не лише читали, а й учили на пам'ять багато віршів та уривків із прози [4, с. 77]. Ця практика мала подвійну користь: формування справжнього потягу до друкованого слова та розвиток механічної пам'яті. Михайло Драгоманов писав, що «... охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька і за його приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні... щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби – явище незвичайне в Росії і тепер, а колись – тим більше» [2]. Петро Якимович, який цікавився історією та етнографією, робив багато виписок із цікавих для нього праць, навіть створив для себе короткі переклади або конспекти деяких із них.

Не можна оминути моральну складову сімейної педагогіки в родині Драгоманових. Там панувала атмосфера поваги до думок і почут-

тів дітей, але ті, у свою чергу, повинні були поважати думки й переконання іншого. П. Драгоманов, як людина ліберальних поглядів, став противником насилля над особою як у фізичній, так і в духовній сфері. Діти користувалися певною свободою в переконаннях, вільно висловлювали власні погляди в сімейному колі, мали доступ до домашньої книгозбірні [2].

Слід зазначити, що така позиція не мала потенційної загрози формування нігілістичного або революційного світогляду: у бібліотеці Драгоманових не було книг «демократично-революційного спрямування», зарубіжних соціалістичних трактатів, оскільки подібні питання не цікавили Петра Якимовича. М. Драгоманов згадував, що з літературою такого спрямування він ознайомився, будучи вже доволі дорослим юнаком, в основному під час навчання в університеті [2]. Тому теза П. Федченка про становлення світоглядних основ та ідеології Михайла Петровича в цей час видається перебільшенням [6, с. 17]. Здається, більш логічно говорити не про становлення ідеологічної платформи на ґрунті домашнього виховання, а скоріше про закладення сприятливих передумов для цього формування.

У родині не практикувалося фізичних покарань. Тож ще в дитинстві сформувалася відраза з боку Ольги та Михайла до насилля у всіх його проявах як до неприпустимих дій. Головним виховним постулатом, наріжною педагогічною засадою в родині Драгоманових було виховання почуття людської гідності. Причому намагання Петра Якимовича щодо цього не обмежувалися лише стосунками у власній домівці. Коли М. Драгоманов розпочав навчання в Гадяцькому училищі, «старий Драгоман» попросив учителів, щоб ті не карали хлопця за провини, а натомість доручили йому говорити з Михайлом, який «більше нічого лихого не вчинить» [4, с. 92].

Якось за провину вчитель примусив Михайла стояти з важкою книгою на голові. Той відмовився з огляду на те, що подібна кара принижує гідність. Про подію стало відомо вдома, і батько знову приїхав до училища, щоб нагадати про своє прохання. У своїх переконаннях Петро Якимович залишався послідовним і надалі. Коли в сина виникли неприємності в гімназії (за споминами Олени Пчілки, захищаючи приниженого товариша, сказав різке слово інспектору), батькові висунули умову: або він прилюдно висіче гімназиста й примусить його вибачитися, або того відрахують із гімназії і не дадуть закінчити курс навіть в іншому навчальному закладі. Втім П. Я. Драгоманов не поступився своїм переконанням: оскільки хлопця не били і в дитинстві, він виключав можливість фізичного покарання дорослого юнака, вважаючи, що це завдасть незабутньої травми його гідності. Така позиція батька говорить про те, що Драгоманови прагнули, аби їх діти уникнули «ламання» особистості [4, с. 94].

У моральному аспекті сімейної педагогіки окремою складовою є релігіє виховання. Прилучення до релігійної обрядовості та основ християнської етики було невід'ємною рисою дворянської родини. Проте релігія, за словами Олени Пчілки та Михайла Драгоманова, не мала якогось визначального впливу на їх становлення [2]. Останній, будучи гімназистом, а згодом студентом Київського університету, взагалі піддав сумніву існування Бога. Батьками цей фат було сприйнято спокійно, без намагань переконати сина-антиклерикала в зворотному. У свою чергу Михайло Петрович із повагою ставився до їх набожності [2]. Таким чином, можна припустити, що в цьому питанні в родині панувала толерантність. З огляду на це можна вважати за деяке перебільшення твердження Л. Горболіс про надзвичайно велику роль релігійної віри в домашній педагогіці Драгоманових [1, с. 118].

Оцінка сімейного виховання, якщо розглядати її крізь призму сприйняття Олени Пчілки та Михайла Драгоманова, є дещо різною. Ольга Петрівна вважала «хатню науку» визначальною у власному формуванні, ставилася до батька з пієтетом. Вона згадує, що стала письменницею завдяки тому, що потяг до літературної діяльності отримала від Петра Якимовича [4, с. 101]. Нагомість Михайло Петрович, відзначаючи велику роль батьків у своєму формуванні, більш критично оцінював їх педагогіку, зокрема «мішанину поглядів», «провінційність дворянства» [2]. Ці погляди склалися в зрілому віці, у період трансформації українофільської дворянської свідомості у свідомість інтелігента-українця, тож їх можна трактувати як своєрідне відлуння «конфлікту поколінь».

Висвітливши основні аспекти виховання, яке отримав М. Драгоманов, цікаво уявити його самого в ролі батька, звернувшись з цією метою до споминів Лідії Драгоманової-Шишманової, дочки діяча.

Період, якому присвячено мемуари Лідії, датується швейцарським та болгарським періодами еміграції Драгоманових, часом дитячого та підліткового віку дітей – Лідії, Ариадни та Світозара. Відірвані від рідного середовища, вони, за словами мемуаристки, почували себе чужинцями, як усі діти, що, не знаючи Вітчизни, зросли в еміграції [3, с. 138]. М. Драгоманов, який палко й безкомпромісно, зі «страшною пристрастю трибуна» відстоював свої погляди, досить швидко розсварився з еміграційними колами [3, с. 139]. Цілком природно, що за таких обставин сім'я була приречена на фактичну ізоляцію, обмежене коло спілкування. Ситуація ускладнювалася постійним браком грошей та хворобами дружини Михайла Петровича – Людмили. З цього приводу Лідія писала: «Нелегке було його життя. Мама так часто була хвора. Тато мусив бути усім у нашому

емігрантському житті: навіть гувернанткою. Тому-то я можу сказати, що справді була «дідовою дочкою»..., бо росла під щоденним впливом мого батька. Він був моїм учителем життя» [3, с. 139]. Отже, роль батька була визначальною.

М. Драгоманов проводив зі своїми дітьми багато часу. Традиційними були довгі піші прогулянки до гір. Ностальгуючи за Україною, він невтомно оповідав їм, «... як заходить сонце на Україні в степу, говорив про місячні ночі», співав українських пісень [3, с. 138]. Таким чином він закладав у свідомості Ліді, Ради та Зорі, які зросли на чужині, романтизований образ рідної сторони, що вплинуло на становлення їх ідентичності, сформувало патріотичні почуття. Ще одна загальна риса виховання молодших Драгоманових – демократизм. З одного боку, він був викликаний матеріальними обставинами – фінансова скрута не дозволяла жити на широку ногу. Тож у доволі юному віці Лідія знала ціну грошам і те, як непросто вони дістаються батькові. З іншого – Михайло Петрович ідеологічно позиціонував себе як представника демократичної платформи. Проте демократичні традиції їх сім'ї не були синонімом дотримання псевдонародних традицій. З цього приводу він говорив: «Дочко! Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ підняти до себе». Несприйняття ним «фальшивого демократизму», скажімо коли вся родина, дотримуючись «народної традиції», їсть борщ з однієї миски, стало підґрунтям формування в дітей імунітету до псевдонародоловства [3, с. 141].

Демократизм проявлявся у вільному висловлюванні думок та поглядів як дорослих, так і дітей. Лідія, як старша донька, часто була для свого батька «першою публікою», перед якою він виступав зі своїми творами. Дівчина-підліток могла заперечувати йому, вступати в дискусію, проте М. Драгоманов ніколи не сердився, а намагався пояснити їй ту чи іншу тезу. Дітям не заборонялося галасувати та гратися в той час, коли він працював. Михайло Петрович сприймав дитячу енергію як «корисний шум», якому не треба чинити перепон. Маленька Рада могла навіть гратися в його кабінеті зі своїми ляльками [3, с. 143]. Натомість, намагаючись зорганізувати Лїду, привчити її раціонально розпоряджатися часом, а не гаяти його марно, М. Драгоманов закликав її «не міряти час на вік Мафусаїла» [3, с. 140].

У своїй педагогіці він надавав великої ролі інтелектуальному чиннику. І з власного бажання, і через малозайнятість М. Драгоманов сам навчав Лїдію. Він з величезним ентузіазмом взявся викладати їй історію. Дівчинка, яка ніколи не почувала потягу до цієї науки, відтоді буквально захопилася нею: «Із ним я переживала труди та радощі Шампольйона, й він мені передав на все життя своє захоплен-

ня та культ зусиль ученого, культ людської думки... Цей ентузіазм можна передати учневі тільки тоді, коли сам його відчуваєш!» Разом з тим Михайло Петрович був дуже вимогливим учителем. У 12 років Лідія повинна була читати Геродота. Маючи гарну пам'ять, із диинства читаючи серйозну літературу, він інколи не хотів розуміти труднощів, які виникали в неї та Аріадни (Ради). Коли вони скаржилися на те, що чогось не можуть зрозуміти (зокрема, Рада мучилася, вивчаючи історію Швейцарії), то часто чули: «Ти просто не хочеш вчитися» [3, с. 142–143].

М. Драгоманов прагнув, щоб його доньки мали не тільки інтелектуальні, а й практичні навички. Симпатизуючи англійській нації, він намагався дати Лідії «англійське жіноче виховання»: «себто привчив мене до самостійності: самій подорожувати, орієнтуватись на пошті і т. д. (тоді серед жінок це рідко траплялось в Європі)» [3, с. 138]. Також він залучав дітей до своєї діяльності, вони були в курсі його справ. Старша донька часто відвідувала з ним емігрантські політичні зібрання, переписувала рукописи та листи [3, с. 140]. Тож Лідія стала справжньою помічницею батька в його суспільно-політичній та науковій роботі. Це було якісно новим у порівнянні з дитинством і юністю самого Михайла Петровича. Такі практики стали типовими для інтелігентних родин і крім утилітарного змісту мали також і виховний: молодші члени сім'ї долучалися до демократичного руху, який більшою чи меншою мірою впливав на формування їх системи цінностей.

Невід'ємною складовою виховання в родині М. Драгоманова був моральний аспект. Взагалі питанням совісті та моралі Михайло Петрович приділяв багато уваги. По суті, для нього, як людини, що фактично знаходилась на позиціях атеїзму, це були основні мірила людяності. Нетерпимо ставлячись до інтриг та пліткарства емігрантських кіл, яким, на його думку, бракувало моральності, Михайло Петрович ревно виховував її у власних дітях. Йому вдалося досягти успіху головним чином тому, що він був своєрідним еталоном моральної людини. Це, зокрема, проявлялося в його прямотушності, бажанні відстояти справедливість у будь-якій суперечці, навіть з однодумцями [3, с. 138]. Це справляло велике враження на Лїду, піднімало в її очах авторитет батька.

Нерідко вони вели бесіди на теми совісті та честі, причому М. Драгоманов не ухилявся від відвертих розмов і в них не намагався виглядати ідеальною людиною. Одного разу, у бесіді про каяття, він розповів, як у дитинстві заради забавки колов шпилькою кріпосних дівчат, які мусили мовчки це зносити, і як тепер його мучить сумління [3, с. 140]. Якщо Лідія хотіла вчинити щось негідне, на думку Михайла Петровича, то «... він зазвичай говорив: «Ти вільна, але, на мій

погляд, це буде підлість». І як моральна людина він мав такий великий авторитет, що такий дозвіл був тяжчий, ніж усі його заборони» [3, с. 145].

У цілому, оцінюючи виховні принципи М. Драгоманова, донька називала його «вчителем життя». Вона писала, що «... постійний моральний вплив батька, головне, сила його високочесної постаті замінила мені те, чого я відразу не знайшла в нашому мандрівничому житті... Я навчилася йти за голосом свого сумління, котре я примушувала працювати по декілька днів, доки не знаходила певного напрямку, бо «це б була підлість!»... Навіть після його смерті я мала фразу на устах: «Чи це так, батьку?» [3, с. 145].

Отже, у нашій статті було висвітлено деякі аспекти сімейної педагогіки родини Драгоманових, що базувалася на двох пластах: старше та молодше покоління. З одного боку, показано певну спадкоємність педагогічних традицій: приділення дітям багато часу, пряме включення батьків у виховний процес, сприяння інтелектуальному розвитку, виховання моральності та почуття гідності. З іншого боку, у молодшого покоління відбулася трансформація свідомості від українофільської дворянської до народолюбської інтелігентської. Відтак на сімейну педагогіку все більше стали впливати демократичні ідеї, а також громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Петровича, до якої він долучав і дітей. Попри відносну репрезентативність використаних джерел не можна задовільнити дослідницький інтерес з ряду питань. Зокрема, щодо ролі ласки та ніжності у стосунках, наявності (чи відсутності) сексуального виховання, підготовки дітей-підлітків до майбутнього подружнього життя та ін. Вважаємо, для висвітлення означених питань необхідно залучити більш широке коло джерел.

Бібліографічні посилання

1. Горболіс Л. Народнo-релігійне виховання в сім'ї Драгоманових / Лариса Горболіс // Рідна шк. – 1997. – № 5. – С. 17–19.
2. Драгоманов М. Австро-руські спомини / Михайло Драгоманов // <http://www.dragomanov.ukrzentr.ua>
3. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Лідія Драгоманова-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10 – С. 137–145.
4. Пчілка Олена. Спогади за Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Дзвін. – 1995. – № 4. – С. 71–83.
5. Супрунюк О. Віхи славного родоводу: з нових матеріалів про П. та Я. Драгоманових / Ольга Супрунюк // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 159–163.
6. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя і творчість / Павло Федченко. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 01.11.2011